

تکوین، روند سازمان‌یابی و نقش فرهنگی و تمدنی شهر کاشان

دکتر محسن نشاطریان*

چکیده

در این مقاله سعی شده است تکوین، روند سازمان‌یابی و نقش فرهنگی و تمدنی شهر کاشان در دوره‌های مختلف تاریخی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد؛ این دوره‌ها شامل دوره ایجاد و پیدایش شهر، دوره اسلامی، دوره قاجاریه، دوره پهلوی و دوره انقلاب اسلامی است. طبق اسناد تاریخی، پیدایش شهر کاشان از اسکان جمعیت در تپه‌های سیلک واقع در جنوب غربی این شهر به علت نزدیکی به چشمهٔ فین شروع می‌شود، به طوری که این محل قدیمی‌ترین سکونتگاه‌های انسانی در داخل فلات ایران به حساب می‌آید. در دورهٔ اسلامی شهر کاشان به خاطر نزدیکی به پایتخت آن روز، یعنی اصفهان و توجه شاهان صفوی، در آن دوران به اوج ترقی شهر نشینی می‌رسد، اما در دورهٔ قاجاریه به علت ورود کالاهای خارجی و عدم حمایت دولت از صنایع داخلی مجدداً شهر از رونق می‌افتد. در دوره پهلوی، به جهت برقراری امنیت نسبی، از بین رفتن حاکم نشینی در منطقهٔ کاشان و توسعه خطوط ارتباطی، شهر مجدداً توسعه می‌یابد، مردم عمدتاً به سوی صنایع دستی یعنی قالی‌بافی روی می‌آورند و چندین کارخانه در ارتباط با صنعت قالی‌بافی برای تهیه مواد اولیه فرش ایجاد می‌شود. در دورهٔ بعد از انقلاب اسلامی، صنعت قالی‌بافی گسترش بیشتری می‌یابد، به طوری که بخش خصوصی هم وارد میدان می‌شود و کارگاه‌های متعدد فرش ماشینی توسعه می‌یابد و تعداد آن به ۴۳۰ کارگاه و ۱۰۰۰ دستگاه در شهرستان کاشان می‌رسد. تعداد کل کارخانه‌ها و کارگاه‌ها از ۱۵ عدد در قبل از انقلاب به ۷۵۰ عدد در بعد از انقلاب می‌رسد. در این پژوهش این دوره‌ها به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی

شهر کاشان، صنعت قالی‌بافی، صنایع ماشینی، تپه‌های سیلک، دوره‌های شهر نشینی

تکوین روند
سازمان‌یابی و
نقش فرهنگی
و تمدنی
شهر کاشان

مقدمه

هدف از این تحقیق، بررسی و شناخت طیف شهر در دوره‌های مختلف تاریخی است. شهر کاشان از زمان پیدایش تاکنون دارای فراز و نشیب‌های زیادی بوده است، این فراز و نشیب‌ها باعث شده که شهر در دوره‌ای از تاریخ شهرنشینی، به خاطر حوادث طبیعی مانند زلزله و یا حوادث انسانی مانند حملات اقوام کاملاً منهدم و ویران شود و در دوره‌ای دیگر به خاطر توجه حکومتی اهمیت خود را بازیابد. نزدیکی شهر کاشان به پایتخت‌های گذشته و کنونی - اصفهان و تهران - از مزیت‌های این شهر بوده و هست، نیز وجود جاده ارتباطی اصلی در کنار شهر و رشد و گسترش صنعت قالی بافی همواره موجب رونق و پر تحرکی شهر شده است. همچنین این امر قابل توجه است که هرگاه شهر در اثر ویرانی کم جمعیت می‌گشته مجدداً جمعیت آن افزایش می‌یافته است. در این بررسی سعی می‌شود این دوران‌ها به تفکیک از زمان پیدایش شهر تاکنون مورد مطالعه قرار گیرد. (نقشه شماره ۱ بافت قدیمی و دوره‌های تاریخی رشد شهر کاشان را نشان می‌دهد).

روش تحقیق

تحقیق در این مقاله به روش اسنادی و تاریخی انجام گرفته و با استفاده از منابع به تحلیل دوره‌های مختلف و مقایسه آنها پرداخته شده است.

وجه تسمیه کاشان

درباره وجه تسمیه کاشان مطالب متفاوتی عنوان شده است، اما کهن‌ترین مأخذی که در این باره مطالبی را بیان کرده، کتاب تاریخ قم است که با استناد به یکی از داستانهای باستانی ایران، پیوستگی تاریخ کاشان و ارتباط نام گذاری آن را با افسانه‌های پیش از اسلام تأیید نموده و می‌نویسد: «قاسان را نام نهاده‌اند به رودخانه که او را به زبان عجم کاسه می‌گویند که قاسان دریا بوده است و آن را کاس رود خوانده‌اند» (تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۱۵).

معروف‌ترین نام این شهر، «کاه فشان» است که وجه تسمیه آن در کتاب مرآت القاسان ذکر شده است که در ذیل بیان می‌شود.

بنای شهر کاشان را در دوره اسلامی به زبیده خاتون همسر هارون الرشید نسبت

می دهند. در کتاب مرات القاسان چنین آمده است: «در زمان قدیم نام این ولایت چهل حصاران بوده و قلعه بندی مخصوصی نداشته است. هنگامی که زبیده خاتون همسر هارون الرشید خلیفه عباسی از آنجا عبور می کرده، مردم آنجا چون تازه به دین اسلام مشرف شده بودند به ایشان احترام زیاد نمودند، بطوری که زبیده خاتون تحت تأثیر میهمان نوازی آنان از نماینده آنها خواست که هر تقاضایی دارند، بگویند تا او به همسرش گفته که برای آن دیار انجام دهند. نماینده مردم کاشان از او خواست که چون جمعیت کاشان در جلگه متفرق هستند و شهر دارای حصار نیست و هر سال چند نوبت دیلمان به آنها حمله می کنند، دستور دهد تا حصارى به دور آن دیار بکشند. زبیده خاتون این تقاضا را قبول کرد و دستور داد تا دیواری به دور شهر بکشند و چون در آغاز کار برای تعیین نقشه حصار و دیوار شهر جای آن را کاه فشانی کرده اند، از آن جهت «کاه فشان» نامیده شده که تدریجاً به کاشان مبدل گردید» (مرآت القاسان، ص ۴۳۷).

براساس مطالعات زمین شناسی، کاشان در گذشته بسیار دور در کنار دریایی بزرگ و در مرکز نجد ایران قرار داشته که در حال حاضر کویر جایگزین آن شده است. دریایی که جغرافی دانان دوره اسلامی از آن به نام دریاچه «ساوه» یاد کرده اند. در مجموع با لحاظ کردن واژه های «کاس» (کاسه) و کاس آب از یکسو و موقعیت جغرافیایی کاشان از سوی دیگر، واژه کاشان می تواند مأخوذ از «کاس» (کاسان) باشد که به مرور ایام به کاشان تغییر یافته است. اما از تحقیقات اخیر باستان شناسی در تپه های سیلک این طور نتیجه گرفته اند که کاسان یا کاشان مأخوذ از نام قبیله ای است به نام «کاسو» یا «کاشو» و اهالی این قبیله را کاسیان یا کاشیان - با الف و نون فارسی - می نامیدند و با گذشت زمان این شهر به نام کاسان یا کاشان معروف شده است (تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۱۶).

◀ دوره اولیه و پیدایش شهر

یافتن آثار و بقایای تمدنی بسیار قدیمی در تپه های سیلک کاشان گویای آن است که در روزگار قدیم در این ناحیه آب فراوان وجود داشته است. نزدیکی فین^۱ به تپه سیلک، باستان شناسان را بر آن داشته است تا یقین پیدا کنند که مظهر چشمه کنونی فین در گذشته در تپه های سیلک قرار داشته و به علت دگرگونیهای جغرافیایی تغییر یافته و بر پیرامون مظهر کنونی، محل تجمعی دیگر را ایجاد کرده است (طرح جامع کاشان، ص ۲۱) و این

مسئله تأکیدی اساسی بر نقش آب در ایجاد و گسترش تمدنهای اولیه در منطقه کاشان می باشد. از قدیمی ترین سکونتگاه های انسانی که در داخل فلات ایران شناخته شده است، سیلک کاشان می باشد که به صورت ابتدایی با شکل گیری آلونک های ساده پدیدار شده. (ایران از آغاز تا اسلام) دو تپه مجاور هم به فاصله حدود ۶۰۰ متر با دو گورستان در اطراف آنها بقایای تمدنی را که از اواخر هزاره ششم قبل از میلاد شروع و پس از یک انقطاع تا هزاره اول قبل از میلاد تداوم داشته، معرفی می نماید (شهرهای ایران، ص ۲۰۷).

به دلیل محدودیت کاوشهای باستان شناسی در دوره تاریخی از چگونگی تطور فرهنگی در دشت کاشان اطلاع دقیقی در دست نیست. اما بررسیهای محدود انجام شده نمایانگر آن است که در دشت کاشان سکونت وجود داشته است. همچنین کشف سکه های نقره متعلق به ساتراپ های امپراطوری هخامنشی متعلق به قرن ششم قبل از میلاد در روستای مرق، در کوهستانهای غرب کاشان، نشانی از اعتبار منطقه در این دوران است.

آنچه مسلم است، این است که قدیمی ترین جایگاه سکونت در ناحیه کاشان در غرب و جنوب غرب آن قرار داشته و در دوره ساسانیان «نیاسر» سکونتگاه بوده و هسته های اصلی شهر کنونی کاشان در کوهپایه ها نهاده شده است. مهمترین بقایای به جای مانده از دوره ساسانی آتشکده نیاسر است. مورخین صدر اسلام در شرح فتح ایران توسط مسلمانان، از کاشان با عنوان شهری دایر و آباد نام برده اند. کاشان در این دوره شهری بزرگ و قدرتمند با جمعیت و توان اقتصادی بالا بوده، به طوری که در جنگ نهاوند، امکانات اقتصادی و نظامی شهر در جهت کمک به قوای ایران مؤثر بوده است (شهرهای ایران، ص ۲۰۷).

کاشان در دوره اسلامی

کاشان در دوره اسلامی با توجه به سفرنامه ها و مدارکی که توسط جهانگردان ارائه گردیده بیش از پیش مورد توجه محققین بوده است. پس از ویرانی کاشان در جنگ با اعراب در دوره ساسانی کاشان از نام و اعتبار افتاد و تا زمان خلافت هارون الرشید عباسی (۱۷۰-۱۹۳ هجری) از کاشان به عنوان شهری مستقل نشانی نیست، جز آنکه دشت کاشان از توابع اصفهان محسوب می شود. بنای شهر کاشان را در دوره اسلامی به زبیده خاتون همسر هارون الرشید نسبت می دهند که از آن سخن گفته شد.

در جغرافیای مفصل ایران چنین آمده است: «کاشان شهری است بسیار قدیمی، نسبت بنای آن را اگر چه به زبیده خاتون همسر هارون الرشید نسبت می دهند، ولی این شهر مطابق مقتضیات بسیار قدیمی در زمان ساسانیان در شکوه و جلال بوده (منظور تپه های سیلک) و بیست هزار سرباز میدان^۴ داشته است.» (جغرافیای مفصل ایران، ص ۴۰۲) با این وجود نمی توان تردید داشت که کاشان در دوران اسلامی رشد و گسترش بیشتری داشته است.

الف - کاشان در دوره آل بویه

احداث حصار به دور شهر کاشان در دوره اسلامی عامل مهمی در ایجاد سکونتگاه های جدید در دشت کاشان بوده است. محل سکونت جدید به دلایل طبیعی و اقتصادی در محلی شکل گرفت که دارای خاک حاصلخیز (آبرفتی) و همچنین از آب چشمه فین بهره مند بودند، بدین ترتیب می توان نحوه پیدایش و شکل سکونت گزینی در شهر کاشان واقع در حاشیه دشت کویر را تحت تأثیر ویژگیهای طبیعی، توجیه نمود. کاشان در این دوره شهری کوچک ولی آباد و معتبر بود. مقدسی در این زمینه از کاشان چنین یاد می کند:

«کاشان شهری آباد، روستاهایی نیکو دارد. کشتزارهای بسیار، نعمت فراوان، کاریز در زیر و روی زمین دارد. در این زمان کاشان شهری صنعتی و صنعت سفالگری و فلزکاری در آن شهر مشهور بود» (شهرهای ایران، ص ۲۱۱). کاشان طی دو زلزله مهیب که در سالهای ۳۴۶ و ۳۴۷ هجری در آن رخ داد، متحمل خسارات فراوانی شد، به طوری که ساختمانهایش ویران و بسیاری از مردمانش کشته شدند (طرح جامع کاشان، ص ۱۴).

ب- کاشان در دوره سلجوقیان

با پایتخت شدن اصفهان در دوره سلجوقیان، کاشان اهمیت و اعتبار روز افزونی یافت. در این دوره شهر توسعه یافت و بناهای عمومی متعدد و گوناگونی مانند مسجد، مدرسه، خانقاه، دارالشفاء و کتابخانه ساخته شد. کاشان علاوه بر آنکه یکی از مراکز اقتصادی در این دوره بود، استقرار آن بر سر راههای عمده ارتباطی در دوران خود موجب اهمیت فوق العاده آن برای حکومت مرکزی بوده است. در این زمان کاشان توسط راههای مختلف با سایر شهرهای ایران و کشورهای دیگر از جمله سوریه و عراق از طریق ساوه،

همدان، کرمانشاه و بغداد از طریق اراک، بروجرد، همدان و اصفهان از طریق فین کاشان و از آنجا با شوش، اهواز و شیراز و همچنین با بنادر جنوب بوشهر و بندرعباس، بم، زابل، کابل، نیشابور و شهرهای هندوستان از طریق یزد و کرمان ارتباط داشت. بسیاری از این راهها دارای اهمیت اقتصادی ویژه‌ای در زمان خود بوده‌اند (طرح جامع کاشان، ص ۱۴).

ج- کاشان در دوره ایلخانان و تیموریان

در قرن هفتم هجری همزمان با حملات ویرانگر مغول به ایران، شهر کاشان نیز صدمات فراوان دید. با تثبیت حکمرانی خانان مغول و علاقه آنان به پیشرفت و گسترش بازرگانی و اقتصاد شهرهایی همچون کاشان که یکی از مراکز عمده صنعتی در ایران به شمار می‌رفت، کاشان مجدداً حیات خود را بازیافت. کاشان جدا از صنعتش بر سر راه ارتباطی و بازرگانی عمده‌ای قرار داشت (شهرهای ایران، ص ۲۱۴)

آلفونس گابریل به کرات از کاشان به عنوان یکی از راههای مهم عبور کاروانان خارجی که از تبریز به مقصد قاره هند وارد می‌شوند، نام می‌برد. وی در این خصوص چنین می‌گوید:

«از تبریز به داخل ایران یک شاهراه کاروان روی از طریق سلطانیه، قم، کاشان، یزد و کرمان به سوی سواحل جنوب امتداد داشت (۱۲۶۵م) و حفظ این راه که کاروان‌های بزرگ حامل کالاهای صادراتی از طریق آن به سوی بنادر خلیج فارس در حرکت بودند، برای حکومت ایلخانان اهمیت فراوان داشت» (تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران ص ۵۸). در فاصله سالهای ضعف و انقراض ایلخانان مغول تا به حکومت رسیدن شاهان صفوی، کاشان نسبتاً آرام باقی مانده. در این دوران بناهای متعددی با کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، مذهبی بنا گردید که از نکات مهم اجتماعی این دوران می‌باشد. مناره مشهور زین الدین از بناهای این دوره است (شهرهای ایران، ص ۲۱۷).

د- کاشان در دوره صفویه

اوج شهرنشینی در کاشان تا قبل از دوران معاصر مربوط به عهد صفویه است. در این دوره از تاریخ، کاشان در همه زمینه‌ها ترقی فراوان کرد و به منتهی درجه شهرت رسید. به طور کلی عواملی که در این دوره موجب رشد سریع کاشان می‌گردد عبارتند از:

۱- توجه پادشاهان صفوی به مذهب شیعه و شهرهایی که مرکز تجمع شیعیان بودند. اهمیتی که پادشاهان صفوی برای صنایع دستی و به خصوص ابریشم بافی قائل بودند، سبب گردید که کاشان به صورت یکی از مراکز این صنایع درآید. شاردن فرانسوی، جهانگرد ایرانشناس، در این باره می نویسد: «اساس ثروت و حیات مردم کاشان از صنایع نساجی و ابریشمی تشکیل شده است. در هیچ یک از بلاد ایران این صنایع با این وسعت یافت نمی گردد. تنها در یکی از حومه های اطراف کاشان هزار کارگر ابریشم باف وجود دارد، این آبادی آران^۵ نام دارد (تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران، ص ۱۳۰).

۲- اهمیت یافتن اصفهان و پایتخت شدن آن موجب می شود که شهرهای پیرامون آن، از جمله کاشان که بر سر راه ری و خراسان قرار داشت، توسعه یافته و صنایع و بازرگانی آن رونق یابد (طرح جامع کاشان، ص ۲۱۵). در دوره صفویه توسعه فیزیکی شهر در جهت شمال شرق است، در این دوره کاشان سیمای شهر صنعتی به خود گرفته و پس از اصفهان دومین مرکز داد و ستد تجاری ایران محسوب می شود.

در قرن دوازدهم هجری، همزمان با حمله محمود افغان به ایران، کاشان مجدداً مورد حمله و قتل و غارت افغانه واقع شد، نادر شاه با غلبه بر افغانه به جبران خرابی ها در کاشان همت گماشت. در طی سالهای ۱۱۶۳ و ۱۱۹۳ هجری کاشان دو بار بر اثر زلزله تخریب و ویران گشت، هر چند به دستور کریم خان بازسازی کاشان آغاز شد، اما کاشان هرگز پس از زلزله اعتبار اولیه را باز نیافت (شهرهای ایران، ص ۱۷۰).

◀ کاشان در دوره قاجاریه

انقراض صفویه و پیامدهای آن به طور کلی موجب افول شهرنشینی در ایران گردید و با جایگزینی تهران و تبریز به جای اصفهان و کاشان در حقیقت گرانیگاه شهرنشینی از شهرهای مرکزی و جنوبی کشور به شهرهای شمالی انتقال یافت (شهرنشینی در ایران، ص ۱۷۰).

علل از رونق افتادن شهرهای صنعتی ایران از جمله کاشان در دوره قاجاریه را می توان ورود کالاهای خارجی، عدم حمایت دولت از صنایع داخلی و از همه مهمتر عدم امنیت دانست. همچنین با انتقال پایتخت از اصفهان به تهران، کاشان موقعیت بازرگانی خود را از دست داد و به عنوان شهرهای حاشیه ای از صحنه داد و ستد داخلی و خارجی بیرون

رفت. به علت عدم توجه امرای قاجار، قناتهای آن رو به خشکی نهادند و شهر به کم آبی دچار و به تدریج به شهرهای کم آب و خشک تبدیل شد (طرح جامع کاشان، ص ۲/۸). یکی از عوامل مهم رکود اقتصادی کاشان در این دوران ورود فزاینده پارچه های انگلیسی در اوایل قرن سیزدهم هجری بود، زیرا برتری عمده اقتصادی کاشان در زمینه صنایع دستی به ویژه نساجی بود و عدم تطابق تکنیک سنتی آن با محصولات خارجی از اهمیت آن می کاست. تولیدات کشاورزی نیز به جهت هم جواری شهر با کویر نمک، مشکلات تهیه آب و اصولاً شرایط نامساعد اقلیمی محدود بود. بدین ترتیب محدودیتهای طبیعی، رواج خرده مالکی و اهمیت تجارت و صنایع باعث گردید که تولیدات و اشتغال کشاورزی تنزل یافته و نیازهای کشاورزی از خارج منطقه فراهم گردد. اما از سویی دیگر بیکاری پنهان حاصل از ضعف کشاورزی و بیکاری آشکار حاصل از ورود منسوجات خارجی، به رواج و رونق هر چه بیشتر صنعت قالی بافی انجامید، به همین جهت کارگران بیکار شده در اثر ورود پارچه های خارجی به سرعت راه و روش قالی بافی را آموختند (شهرنشینی در ایران، ص ۱۷۱).

قالی بافی ابتدا به شهر و سپس به روستاهای اطراف سرایت کرد. بافت قالی نیازمند فضایی جدا از منازل مسکونی نبود، لذا منازل کارگران و زارعین بیکار شهر و روستا به محلات قالی بافی تبدیل شد. از سویی دیگر عدم امنیت کافی در این دوران موجب تقویت برج و بارو در کاشان به عنوان حاکم نشین منطقه اطراف با قدرت نظامی و تدافعی خاص خود گردیده است. تهدید امنیت کاشان را می توان در ارتباط با نقش این منطقه به عنوان یکی از مراکز راههای مهم تجارت داخلی و خارجی (جاده ابریشم، کرمانشاه، همدان، هندوستان، تاشکند و بلخ) دانست (همان، ص ۱۷۲).

گذشته از عواملی که در این دوره با عنوان افول شهرنشینی کاشان مطرح گردید، این شهر در مقایسه با بسیاری از شهرهای ایران، روزگار آرامی را در دوره قاجاریه داشت و هنوز صنعت و صنعتگرانش بر دیگر شهرها برتری داشتند. چنان که کنت دو سرسی که این زمان از کاشان دیدن کرد، از آن به عنوان یکی از شهرهای مهم و بزرگ صنعتی ایران که مردم آن کمتر از سایر نقاط ایران فقیر به نظر می آیند، یاد کرده است (شهرهای ایران، ص ۲۱۹). در این دوره کاشان حدود ۴۰۰۰۰ نفر جمعیت داشته و با توجه به جمعیت شهرهای بزرگ ایران در آن

دوره، می توان گفت که کاشان در شمار چند شهر بزرگ ایران به حساب می آمده است. (طرح جامع کاشان، ص ۲/۸). از لحاظ تأسیسات شهری، کاشان در اواخر دوره قاجاریه دارای ۷۰ کاروانسرای بازرگانی و مسافری، ۵۰ گرمابه عمومی، ۱۸ مسجد بزرگ و ۹۰ مسجد و امامزاده کوچک و ۴ مدرسه قدیمی بوده است (شهرنشینی در ایران، ص ۱۷۷).

از اتفاقات مهمی که در این دوره در شهر کاشان به وقوع می پیوندد به قتل رسیدن میرزا تقی خان امیرکبیر در باغ فین کاشان است. محقق فقید عباس اقبال در کتاب **کلیات تاریخ تمدن** جدید می نویسد: «اول کسی که به فکر کارخانجات و تشویق صنایع داخلی و فلاحه افتاد، مرحوم میرزا تقی خان امیرکبیر بود. این مرد زیرک و توانا در مدت صدارت کوتاه خود کارخانجات جهت بافت چلووار و حریر در تهران و کاشان دایر نمود و چندین نفر از هنرمندان ایرانی را برای آموختن صنایع به خارج فرستاد (تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۲۵۹).

کاشان در دوره پهلوی

در اوایل قرن چهاردهم هجری بررسی مناسبات اجتماعی-اقتصادی و اثرات آن در ویژگیهای جمعیتی کاشان با توجه به آغاز حکومت پهلوی اول از اهمیت بسیاری برخوردار است. از مهم ترین ویژگی این دوره برقراری نسبی امنیت و به عبارتی دیگر فروپاشی حاکم نشینی در منطقه کاشان و مطرح شدن شهر کاشان به عنوان مرکز اداری منطقه (شهرستان کاشان) می توان نام برد (شهرنشینی در ایران، ص ۱۶۸).

جمعیت شهر کاشان در سال ۱۳۱۱ هجری در حدود ۴۰۰۰۰ نفر برآورد شده است، در این سال در اطراف کاشان ۶۸ قریه وجود داشته که جمعیت آنها در حدود ۵۶۰۰۰ نفر بوده است و از مهمترین آنها می توان فین، آران و بیدگل هر یک با ۶۰۰۰ نفر جمعیت را نام برد (جغرافیای مفصل ایران، ص ۴۰۲).

بر اساس طرح آمارگیری سالهای ۱۳۲۰-۱۳۱۷ که در مورد بعضی از شهرهای کشور از جمله کاشان انجام شد، این شهر در اوایل تیرماه ۱۳۱۸ دارای ۴۴۹۴۶ نفر جمعیت بوده است. در طی این دوران توسعه خطوط ارتباطی از مهم ترین ویژگیهای اقتصادی کاشان می باشد. مهمترین اقدامات انجام شده در این خصوص عبارت بوده اند از:

۱- تقویت راه ارتباطی بین کاشان و مراکز پراهمیت کشور مانند تهران و اصفهان؛

۲- احداث راه شوسه قم-کاشان-نطنز-اردستان-نائین که تقریباً از دامنه ارتفاعات می گذرد؛
۳- راه آهن تهران به کاشان و همچنین کاشان-یزد در دست اقدام بوده است؛ (ایران شهر، ۱۳۴۷)
۴- ایجاد راه شوسه قم به اصفهان که از میان این شهرستان (بخش میمه) عبور می کند. (فرهنگ آبادی ایران، ص ۲۲۲).

تقویت و احداث این راهها به توسعه شهر کمک می کرد. شهر در محور شمال شرقی- جنوب غربی توسعه یافته و این محور دقیقاً منطبق بر محور راههایی است که کاشان در مسیر آنها واقع شده بود.

در خلال سالهای ۱۳۲۰-۱۳۱۵ به دستور رضا شاه نقشه جامعی برای آبادی شهر تهیه شد. در همین سالها مراکز دولتی و اقتصادی به سبک نوین شروع به فعالیت در شهر کاشان نمودند که از جمله می توان از تاسیس اداره ثبت احوال (۱۳۰۴) و بانک ملی (۱۳۱۳) نام برد (شهرنشینی در ایران، ص ۱۶۴).

تحولات اقتصادی کاشان با ایجاد کارخانه های صنعتی سرعت بیشتری یافت. در سال ۱۳۱۳ با تأسیس شرکت سهامی ریسندگی اساس اقتصاد و صنایع ماشینی کاشان بنیان گذاری شد که در ایجاد فعالیت و اشتغال و به ویژه جذب جمعیت اطراف نقش بسزایی داشت. (تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۳۲۷) در سال ۱۳۱۵ یک کارخانه ریسندگی و یک کارخانه تصفیه پنبه و یک کارخانه تصفیه پشم فعالیت داشته اند. در زمینه صنایع دستی گرایش عمده فعالیتها با توجه به ورود کالاهای خارجی به سوی قالی بافی بوده است. در سال ۱۳۲۷ تعداد دستگاههای قالی بافی کاشان در حدود ۴۴۷۷ (فرهنگ آبادیهای کشور، ص ۲۲۳) نفر مشمول مالیات داشته که اکثراً بیش از دو دستگاه قالی داشته اند.

کاشان از لحاظ کشاورزی چندان رونق نداشته و اقتصاد کشاورزی به ویژه در مناطق روستایی شدیداً تحت تأثیر عوامل طبیعی بوده و با وجود توسعه راهها و ارتباط با شهر کاشان فعالیتهای آن توسعه نیافته است و در نتیجه هیچگاه مازاد تولید کشاورزی وجود نداشته و حتی کاشان از این لحاظ وارد کننده غلات از سایر نقاط کشور بوده است. شدت این وابستگی در حدی است که پس از حوادث ناگهانی شهریور ۱۳۲۰ و کنترل مراکز غله کشور، وسایل نقلیه و راههای ارتباطی، توسط نیروهای اشغالگر ساکنین کاشان گرفتار مشکل کمبود آذوقه و مایحتاج اصلی گردیدند. از آنجایی که مهمترین معضل کشاورزی

در کاشان کمی آب بوده است، در سال ۱۳۲۹ برای عمران کشاورزی از سیستم آبیاری جدید یعنی از آبهای تحت الارضی استفاده گردید و شرکتی به نام شرکت سهامی آب کاشان تأسیس شد. جمعیت شهر کاشان در سال ۱۳۱۸ حدود ۴۴۹۹۴ نفر و در سرشماری ۱۳۳۵ حدود ۴۵۹۵۵ نفر ذکر شده، یعنی در طی ۱۷ سال حدود ۹۶۱ نفر به جمعیت شهر کاشان اضافه شده است. جمعیت شهر کاشان در سال ۱۳۴۵ به ۵۸۴۶۸ نفر و در سال ۱۳۵۵ به ۸۴۸۶۳ نفر رسید.

ویژگیهای عمده تحولات اقتصادی در این دوره شامل موارد ذیل است:

۱- توجه خاص دولت به توسعه خطوط ارتباطی به ویژه راه آهن بر اساس اهداف اولین برنامه ۷ ساله که در خلال سالهای ۱۳۳۴-۱۳۲۷ اجرا شد؛ در این زمینه از مواردی که می توان برای شهر کاشان ذکر کرد، توسعه و تکمیل راه آهن قم- یزد است. احداث این خط که از سال ۱۳۱۷ آغاز گردیده بود در سال ۱۳۳۰ تا ۹۸ کیلومتر به طرف کاشان ریل گذاری شد، همچنین آسفالت راه قم به کاشان در طول همین دهه (۱۳۴۲) انجام گرفت. بدون شک توسعه خطوط ارتباطی نقش مهمی را در ارتباط شهر کاشان با نواحی اطراف و در نتیجه افزایش توان اقتصادی آن ایفا کرده است.

۲- توسعه صنایع در کاشان بر اساس برنامه دوم توسعه اقتصادی (۱۳۳۴-۱۳۴۱) که در آن توجه نسبتاً زیادی به توسعه صنایع در سطح کشور معمول گردیده است. از جمله این صنایع که در طول دهه ۱۳۳۵-۱۳۴۵ در شهر کاشان احداث گردیدند، می توان موارد ذیل را نام برد: ۱- کارخانجات مخمل بافی ۲- کارخانجات ریسندگی ۳- کارخانه تار و پود ۴- کارخانه کاموا بافی و صنایع کرک (تاریخ اجتماعی کاشان ص ۳۳۰).

بدین ترتیب کاشان از جمله شهرهایی است که صنایع کارخانه‌ای را در خود جای می دهد و با احداث این صنایع کارگر بر، تأثیر مستقیمی به مهاجر فرستی روستاهایی که دارای محدودیتهای طبیعی از جمله کمبود منابع آب می باشند، داشته و موجب انتقال بخش اعظم نیروی انسانی از بخش کشاورزی به بخش صنعت گردیده است، همچنین با رواج قالی بافی، تعدادی از کارخانه‌های شهر کاشان، تولید مواد و مصالح آن را به عهده گرفته (پشم و پنبه را به نخ و خامه رنگ شده تبدیل می کنند) و بدین ترتیب بسیاری از کارگاههای کوچکی که قبلاً عهده دار این تولید بودند از بین رفتند، به طوری که در طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ حدود ۳۵۹۱ واحد صنعتی کوچک از بین رفتند (شهرنشینی در

ایران، ص ۱۸۶). در طی دوران فوق نقش صنایع دستی و به ویژه اقتصاد قالی در اشتغال جمعیت، مهم و اساسی بوده است، به طوری که در سال ۱۳۳۵ حدود ۱۰۶۸۹ خانوار از میان ۳۹۰۰۰ خانوار برای دریافت مزد با استفاده شخصی به ساختن و تولید بعضی محصولات خانگی در داخل خانه اشتغال داشته‌اند. از مجموع ۱۸۶۷۰ کارگاه صنایع دستی (خانگی) تعداد ۹۵۹۱ کارگاه (۵۱٪) در داخل شهر و مابقی (۴۹٪) در روستاهای اطراف وجود داشته است (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ص ۱۵).

کاشان در دوره انقلاب اسلامی

از آنجایی که کاشان از دیرباز یک شهر صنعتی بوده و حتی شهرت آن مدیون صنایع آن است، قالی بافی بعد از انقلاب رشد و گسترش بیشتری داشته و به لحاظ موقعیت مناسب و سابقه درخشانی که از نظر صنایع دستی دارد، بخش خصوصی اقدام به ایجاد صنایع مدرن و ماشینی تولید فرش نموده است. معمولاً کارگاههای فرش بافی هر کدام به طور متوسط دارای ۲ تا ۳ دستگاه و بعضاً تا ۲۰ دستگاه تولید فرش بوده و روزانه هر دستگاه در سه نوبت کاری ۱۸۰ متر مربع فرش یا به عبارتی ۱۵ فرش ۱۲ متری (۴×۳) تولید می‌کند. علاوه بر تأسیس کارگاههای مدرن قالی بافی، تعداد زیادی کارگاه و کارخانه مربوط به تولیدات دیگر در این شهر ایجاد شده است. کارخانه آهن گالوانیزه که در جاده کاشان - نطنز، واقع در مشرق کاشان در فاصله ۵ کیلومتری از شهر قرار دارد و در سال ۱۳۸۰ به بهره برداری رسید و هم اکنون دارای ۱۰۰ کارگر و تعدادی مهندس و کارشناس می‌باشد؛ کارخانه شیر پاستوریزه که بنا به اظهار نظر اداره صنایع کاشان، میزان شیر تولیدی آن بیش از حد نیاز مصرف روزانه مردم شهر است و به شهرهای اطراف صادر می‌شود؛ کارخانه‌های گلابگیری صنعتی و کارگاههای تولید صنایع غذایی، بهداشتی و شیمیایی از جمله کارخانه‌های تأسیس شده بعد از انقلاب در این شهر می‌باشند. از موارد دیگر تأسیس شهرک صنعتی در شهر کاشان با مساحت حدود ۷۰ هکتار که انواع و اقسام تولیدات با کارگاههای متعدد را شامل می‌شود و همچنین کارخانه سیمان که به تازگی راه اندازی شده است، را می‌توان نام برد. با ایجاد این کارگاهها و کارخانجات شهر کاشان در زمینه صنعتی در بعد از انقلاب نسبت به قبل از آن رشد و گسترش زیادی یافته است. به طوری

که تعداد کارخانه‌ها و کارگاهها از ۱۵ عدد در قبل از انقلاب به ۷۵۰ عدد در بعد از انقلاب افزایش یافته است که ۴۳۰ کارگاه آن مربوط به صنایع فرش ماشینی می‌باشد و جمعاً ۱۰۰۰ دستگاه تولید فرش در شهرستان کاشان موجود است. استقرار صنایع در کاشان بیشتر در محور کاشان - راوند و به طرف جاده نظنز است.^۷

رشد صنایع و مکان‌یابی آن در شهرستان کاشان به ویژه در دهه اخیر تحت تأثیر عوامل زیر صورت پذیرفته است:

- ۱- نزدیکی به جاده ارتباطی کاشان - تهران؛
- ۲- پایین بودن هزینه سرانه صنعتی به جهت راه اندازی کارخانه و کارگاه در شهر؛
- ۳- وجود سرمایه‌های قابل ملاحظه انباشته در بخش تجارت و امکان انتقال آن به بخش صنایع؛
- ۴- تأمین نیروی انسانی ماهر از طریق به کارگیری کارگران ماهر بیکار شده در صنایع دستی نساجی؛
- ۵- پایین بودن هزینه‌های باز تولید کارگران به خاطر اسکان نیمی از کارگران در روستاهای اطراف شهر؛

امروزه سرمایه در بخش مهم صنعت خصوصاً صنایع قالی بافی مدرن در کاشان متمرکز است و به همین نسبت بیشترین میزان اعتبارات بانکی به صنایع واگذار می‌شود. پس از صنایع بیشترین میزان اعتبار و وام برای تجار قالی و کمترین میزان اعتبار برای ساختمان و کشاورزی است. (شهرنشینی در ایران، ص ۱۹۳)

بدین ترتیب می‌توان گفت که کاشان شهری صنعتی است و خصوصیات صنعتی بودن آن تمرکز اداری را تشدید نموده و اولویت نیروی کار کشاورزی و صنایع دستی را کاملاً تحت تأثیر قرار داده است. با توجه به این تحولات جمعیت شهر کاشان در سال ۱۳۶۵ به ۱۳۸۵۹۹ نفر و در سال ۱۳۷۵ به ۲۰۱۳۷۲ نفر افزایش یافته است.

همچنین شهر از نظر آموزشی و فرهنگی تحول یافته است، تبدیل مدرسه عالی به دانشگاه جامع کاشان، تأسیس دانشگاه علوم پزشکی، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشگاه پیام نور و ایجاد رشته‌های مختلف آموزشی در این دانشگاهها موجبات رشد و توسعه فیزیکی شهر را فراهم و نقش مؤثری را ایفا نموده است.

از سوی دیگر، در این دوره به حفظ آثار و ابنیه تاریخی توجه بیشتری شده است، به طوری که بسیاری از آثار باستانی و فرهنگی از جمله خانه بروجردیها، خانه طباطبائیها، مسجد آقا بزرگ، مسجد میدان فیض و باغ فین کاشان بازسازی و مرمت شده است. این موارد با توجه به سابقه تاریخی شهرنشینی در کاشان و وجود آثار باستانی و فرهنگی در شهر موجب رونق ایرانگردی و جهانگردی در کاشان شده است و سالیانه تعداد کثیری از توریستهای داخلی و خارجی به این شهر وارد می‌شوند که خود این امر باعث گسترش شهرنشینی شده است.

◀ نقش فرهنگی و تمدنی کاشان در دوره‌های مختلف تاریخی

کاشان از دوره‌های گذشته تاکنون در اوج و حضیضهای مختلف تاریخی قرار گرفته است. مطالعه جغرافیای تاریخی کاشان نشان می‌دهد که این شهر از هزاره ششم قبل از میلاد دارای فرهنگ و تمدن شکوفایی بوده که رومن گیرشمن در کتاب **تاریخ ایران قبل از اسلام** از آن یاد کرده است. بقایای به جای مانده از تپه‌های سیلک در جاده فین - کاشان که امروزه جزو شهر کاشان محسوب می‌شود از جمله یادگارهای عهد قدیم کاشان است و ما امروزه متأسفانه آثار تمدنی و فرهنگی این خطه از کشور که از دوران کهن است را در موزه لوور پاریس در بخش فرهنگ و تمدن مشرق زمین می‌یابیم. اطلاعات بدست آمده از نتیجه کاوشهای انجام شده در تپه‌های سیلک نشان می‌دهد که ساکنین دوره‌های باستانی این ناحیه از صنایع مهم کوزه‌گری و بافندگی و فلزسازی که از نیازمندیهای اولیه بشر بوده، آگاهی داشته‌اند.

کاشان در عهد هخامنشی و دوره ساسانی در زمینه صنعت پارچه بافی و زری بافی رواج و رونق زیادی داشته است. مطابق بررسی‌های انجام شده تعداد پارچه‌های عهد ساسانی که اکنون در خزائن کلیساها و موزه‌ها موجود است در حدود شصت قطعه به شمار آمده که کارشناسان فنی از روی نقش و نگار و قرائن تاریخی و فنی محل بافت آنها را هم معین کرده‌اند و از جمله چند پارچه از آنها کار صنعتگران کاشان شناخته شده است (تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۷۰).

کاشان در دوران اسلامی علاوه بر ترقی و پیشرفت در زمینه قالببافی و انواع منسوجات گرانبهای ابریشمی، در زمینه معماری هم پیشرفت داشته است. ترقی و گسترش فن معماری کاشان در این عصر از جمله مشخص‌ترین عناصر مدنیت عصر سلجوقی

است، زیرا که از حیث کمیت و کیفیت نظیری نداشته؛ از جمله این آثار موارد زیر است: ۱- مدرسه صفویه که محل درس و موعظه بوده است؛ ۲- گنبد و بارگاه سلطان علی در مشهد اردهال که از آثار و ابنیه سلجوقی می باشد؛ ۳- محراب گچ بری مسجد محله در قمصر کاشان است.

صنعت کاشی سازی یکی از صنایع مهم این دوره است که بر اثر نقش رنگارنگ و جلوه های هنری که در آن نمودار گردید مورد توجه قرار گرفت و صنعت مستقلی را به وجود آورد. این مصنوعات به مناسبت اینکه از کاشان به سایر نقاط فرستاده می شد همه جا به اسم کاشی معروف و شناخته شد.

اوج و ترقی کاشان در دوره اسلامی در عهد صفویه است. کاشان به علت نزدیکی به اصفهان بیش از پیش مورد توجه خاص پادشاهان صفوی قرار گرفت، به طوری که شاه عباس اول، به کرات به شهر کاشان سفر کرد و اقامت های طولانی داشت. این توجه باعث رونق و پیشرفت شهر شده است، به طوری که صنعت نساجی از اوایل عهد صفویه شروع به توسعه کرد و تا سده دهم و یازدهم هجری مخصوصاً در عصر شاه عباس اول به اوج تکامل خود رسید.

صنعت قالی بافی از جمله صنایعی است که از نظر تاریخی دو عصر متفاوت و دو مرحله متناوب پیشرفت را پیموده است، بدین معنی که یک دوره تعطیل و بحران - که فاصله آن به دو قرن کشیده شده - میان دو دوره جدایی انداخته است و نخستین دوره عصر طلایی صنایع کاشان در سده های دهم و یازدهم هجری یعنی عصر صفویه می باشد و دوره دوم آن اوایل قرن نوزدهم است.

کاشان در این دوره در تولید انواع قالی های گران بها مثل قالی های ابریشمی و زربفت مهارت داشته است. علاوه بر این در زمینه صنایع فلز سازی و مسگری هم رشد کرده است، چنانچه یکی از آثار به جای مانده از این صنعت کاشان عهد سلجوقی که اکنون شهرت جهانی دارد، سینی نقره مشهور الب ارسلان می باشد که در موزه هنرهای زیبای شهر بوستون نگهداری می شود (همان، ص ۲۳۱).

آثار و ابنیه کنونی شهر کاشان بناهایی است که بعد از زلزله بنیان کن ۱۱۹۴ هجری شمسی در دوره قاجاریه از نو بنیان گذاری شده است. از جمله این آثار می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

مدرسه صالح بیک واقع در جنوب شرق شهر کاشان؛
مدرسه و مسجد میانچال واقع در بازار سرپوشیده شهر؛
مدرسه و مسجد آقا بزرگ در جنوب شرقی شهر؛
آب انبار، حمام و مسجد سید حسین عطار؛
مسجد بزرگ حبیب ابن موسی؛
آب انبار بزرگ بازار رنگرزا و کاروانسرا.

در دوره حکومت پهلوی که صنایع جدید و مونتاز وارد کشور شد، کاشان هم از آن بی نصیب نماند و در سال ۱۳۱۳ با تأسیس شرکت سهامی ریسندگی اساس اقتصاد و صنایع ماشینی کاشان بنیان گذاری شد و به دنبال آن علاوه بر ایجاد کار و فعالیت های گوناگون و جلوگیری از مهاجرت کارگران، صنعت مهم بافندگی رونق گرفته و به وسیله ماشین آلات جدید، دوره نوین خود را آغاز کرد. در سال ۱۳۳۵ کارخانه مخمل و حریربافی تأسیس شد. این کارخانه از نظر تولید محصولات متنوع نه تنها در ایران منحصر به فرد بود بلکه در میان کشورهای صنعتی دنیا هم کم نظیر بوده است، زیرا علاوه بر مخمل های خواب بلند مانند پتوهای مخمل معروف آن، انواع و اقسام منسوجات ضخیم ابریشمی گرانبها هم تولید می کرد که در سایر کشورهای صنعتی هر نوع از آنها در کارخانه مستقل بافته و تهیه می شد. محصولات کارخانه مخمل بافی کاشان گذشته از اینکه مصارف داخلی کشور را تأمین می کرد در کشورهای هم جوار ایران نیز مطلوب و مرغوب واقع شده و خریدار داشت. در کنار این دو کارخانه، کارخانه های خصوصی دیگری هم تأسیس می شود که شهر کاشان را تبدیل به یک شهر صنعتی می کند. از جمله اقدامات دیگری که انجام می گیرد عبارتند از: ۱- احداث و آسفالت نمودن خیابان های جدید شهر؛ ۲- تأمین برق و آب آشامیدنی اهالی شهر؛ ۳- آسفالت شدن راه ارتباطی قم-کاشان (همان، ص ۳۳۰).

در دوره بعد از انقلاب اسلامی شهر کاشان بیش از پیش توسعه یافته و کارخانه ها و کارگاه های متعدد صنعتی خصوصاً صنایع فرش ماشینی تأسیس شده است. این کارخانه ها توانسته افراد زیادی را مشغول به کار نمایند. توسعه دانشگاه ها در شهر کاشان سهم زیادی در توسعه و گسترش فرهنگی و اجتماعی شهر به عهده داشته است. توجه به بازسازی ابنیه تاریخی از جمله باغ فین کاشان، خانه بروجردیها، مسجد آقابزرگ و دیگر آثار فرهنگی

توسط اداره میراث فرهنگی این شهرستان توانسته علاوه بر حفظ و نگهداری این آثار به جای مانده از دوره‌های گذشته در توسعه صنعت توریسم و جذب مسافران خارجی هم نقش مهمی ایفاء نماید، علاوه بر این شهر کاشان با حفظ این آثار هویت خود را به عنوان یک شهر شرقی و اسلامی حفظ کرده است.

نتیجه‌گیری

کاشان شهری است که از گذشته‌های دور به علت نزدیکی به پایتخت کشور (اصفهان و تهران) و عبور جاده ابریشم از این شهر از یک طرف، و از طرف دیگر، رشد و توسعه صنعت قالی بافی دارای اهمیت زیادی بوده است. در دوره اسلامی گرچه شهر گاهی به خاطر حوادث طبیعی و یا تهاجم و حملات انسانی به افول می‌رسیده، اما دوباره رونق خود را به دست می‌آورده است. یکی از عواملی که هم در گذشته و هم در دوران انقلاب اسلامی باعث رشد و شکوفایی و پویایی شهر شده است، فعالیت مردم در زمینه صنعت قالی بافی چه به صورت سنتی و چه به صورت مدرن است و اکثریت مردم منطقه هم در روستاها و هم در شهرهای شهرستان به این شغل اشتغال دارند. در دوران بعد از انقلاب رشد و گسترش شهر به خاطر تأسیس کارخانه‌های متعدد، تأسیس دانشگاه‌های دولتی و آزاد و افزایش فعالیت در بخش ساختمان و مسکن بوده و به تبع مهاجرت روستائیان به سوی شهر کاشان به بیش از دو برابر رسیده و جمعیت شهر کاشان از ۸۴۸۶۳ نفر در سال ۱۳۵۵ به ۲۰۱۳۷۱ نفر در سال ۱۳۷۵ افزایش یافته، یعنی رشد سالیانه‌ای حدود ۴/۴ درصد داشته است. مطالعه دورانهای مختلف تاریخی نشان داد که کاشان همواره نقش مهم فرهنگی و تمدنی خود را حفظ کرده است. با توجه به سابقه تاریخی و وجود آثار باستانی ارزنده در این شهر، لازم به ذکر است که حفاظت از بناهای تاریخی شهر و توسعه آنها ضمن حفظ فرهنگ ملی در سلامت برنامه ریزی‌های ایرانگردی و جهانگردی حائز اهمیت بسیار است.

۶-بخش میمه در سرشماری های بعدی از شهرستان کاشان جدا و هم اکنون جزو شهرستان دلیجان می باشد.
۷-آمار و ارقام ارائه شده به صورت شفاهی از اداره صنایع کاشان اخذ شده است.

منابع

- ایران از آغاز تا اسلام؛ رومن، گیرشمن؛ ترجمه محمد معین؛ موسسه انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- ایرانشهر، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره ۲۲، جلد اول، ۱۳۴۲.
- تاریخ اجتماعی کاشان؛ حسن، نراقی؛ انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران، آلفونس، گابریل؛ ترجمه فتحعلی خواجه نوری؛ انتشارات ابن سینا، ۱۳۴۸.
- جغرافیای مفصل ایران؛ کیهان، مسعود؛ جلد دوم، سال ۱۳۱۱.
- سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شهرستان کاشان، سالهای ۱۳۳۵-۱۳۳۵.
- شهرنشینی در ایران؛ حائری، محمد رضا؛ پویش شهرنشینی در کاشان؛ تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۶۳.
- شهرهای ایران؛ مقاله کاشان؛ کریمی، فاطمه؛ جلد سوم، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸.
- طرح جامع کاشان؛ وزارت مسکن و شهرسازی؛ ۱۳۵۶.
- فرهنگ آبادیهای ایران، جلد سوم، استان مازندران، جغرافیای ستاد ارتش، ۱۳۲۹.
- مرآت القاسان (تاریخ کاشان)؛ عبدالرحیم، سهیل ضرابی، با تعلیقات آقایان الهیار صالح و ایرج افشار، چاپ دوم، تهران ۱۳۴۱.
- مطالعات شناسایی منابع آب ارتفاعات کاشان؛ وزارت نیرو؛ تهران ۱۳۶۳.

شکل شماره ۱: نقشه بافت قدیمی و دورانیهای تاریخی رشد شهر کاشان

